

ЗУБЧАСТЕ МУСТЬЄ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті зроблено спробу окреслити головні етапи дослідження зубчастого мустьє України, яке пройшло через стадії широкого визнання наявності цього варіанта індустрій і подальшого позбавлення зубчастих пам'яток такого культурного статусу через сумніви в антропогенному походженні зубчастих знарядь, а також простежити, як зміни в інтерпретації зубчастих індустрій у Європі вплинули на сучасний стан сприйняття зубчастого мустьє в Україні. Наразі лише індустрія Андріївки 4 може бути однозначно віднесена до класичної зубчастої фації мустьє за Ф. Бордом.

Ключові слова: палеоліт, зубчасте мустьє, Україна, історіографія.

Територія України, відома своїми яскравими пам'ятками доби неандертальців, входить до євразійського ареалу поширення такого незвичного варіанта мустьєрських кам'яних індустрій, як зубчасте мустьє. Хоча в Україні ці пам'ятки поодинокі, вони неодноразово привертала увагу дослідників, що підкреслює їхню значущість у розв'язанні низки основних проблем у вивченні середнього палеоліту регіону. Їхнє дослідження триває вже 90 років. Мета цієї статті – окреслити головні етапи цього процесу, простежити вплив змін в інтерпретації зубчастих індустрій у Європі на сучасний стан сприйняття зубчастого мустьє в Україні.

Географічними межами, в яких розглянуто зубчасті пам'ятки України, вважаються сучасні кордони держави, незалежно від адміністративно-територіальних і політичних змін протягом охопленого в статті періоду.

Історія польових досліджень зубчастого мустьє України

Першою пам'яткою зубчастого мустьє на території України можна вважати нижній шар грота Кіік-Коба в Криму, відкритий та досліджений у 1924–1926 рр. Г. А. Бонч-Осмоловським. До визначення зубчастого мустьє Ф. Бордом ще залишалося чверть століття, тому ця пам'ятка в ті часи не була атрибутована належним чином. Хоча деякі дослідники вже тоді вказували на мустьєрський вік індустрії [13], сам автор розкопок відніс її до набагато більш раннього часу. Пізніше, з впровадженням у радянському палеолітознавстві класифікації мустьє Ф. Борда, нижній шар Кіік-Коби був зарахований до зубчастого варіанта [11].

Наступні пам'ятки зубчастого мустьє було знайдено лише за півстоліття. У другій половині

1960-х років у Середньому Подністров'ї М. К. Анісюткін розкопав стоянку Стінка 1, а Д. С. Цвейбель у Донбасі дослідив стоянку Білокузьминівка. Приблизно в цей час у Середньому Подністров'ї М. К. Анісюткіним було відкрито ще декілька місцезнаходжень з матеріалами, схожими на індустрію Стінки 1.

З 1974 р. почалися дослідження багат шарової пам'ятки Королеве в Закарпатті, відкритої В. М. Гладиліним, де одна з індустрій верхніх шарів мала зубчастий характер. Згодом у цьому регіоні було виявлено додаткові місцезнаходження з матеріалами зубчастого вигляду.

Незважаючи на відносну насиченість Криму мустьєрськими пам'ятками, місцеві аналоги нижнього шару Кіік-Коби довгий час залишалися невідомими. Лише в 1980–1990 рр. було відкрито деякі місцезнаходження підйомного матеріалу та окремі зубчасті індустрії на багат шарових стоянках Кабазі II та Старосілля.

У 1983 р. на півночі Кіровоградщини місцевим краєзнавцем П. І. Озеровим було знайдено стоянку Андріївка 4. Чверть століття її дослідження обмежувалися збором підйомного матеріалу та шурфуванням пам'ятки. Лише з 2012 р. експедиція НаУКМА на чолі з Л. Л. Залізником розпочала систематичні розкопки стоянки, під час яких було досліджено яскраву гіперзубчасту індустрію пізнього мустьє. Нижче від основного (верхнього) шару в заповненому відкладами давньому ярку разом з фауністичними рештками залягали дещо відмінні знахідки нижнього комплексу Андріївки 4. У 2000-х роках у цій місцевості В. М. Степанчук дослідив колекції підйомних матеріалів зубчастого вигляду місцезнаходжень Маслове та Виклине.

Отже, мустьєрські пам'ятки із зубчастим інвентарем було відкрито практично в усіх головних регіонах концентрації неандертальських

популяцій на території України. На сьогодні, зважаючи на інтерпретаційні зміни, в ході яких більшість із вказаних пам'яток було позбавлено статусу «зубчастого муст'є», можна говорити, що єдиною індустрією, наближеною до класичного «зубчастого муст'є типу муст'є» Ф. Борда, в Україні є Андріївка 4.

Нижній шар грота Кіік-Коба як «аморфна стадія»

Г. А. Бонч-Осмоловського

Зубчастому муст'є України пощастило вже від самого початку його дослідження. Завдяки видатному досліднику Г. А. Бонч-Осмоловському було здійснено комплексний аналіз першої зубчастої пам'ятки. Ще в 1920-х роках учений застосовував не лише принципи статистично-типологічного вивчення кам'яних індустрій, пізніше використані Ф. Бордом, а й багато інших методичних надбань сучасного палеолітознавства. Досліджуючи крем'яну індустрію нижнього шару грота Кіік-Коба, він також застосовував технологічний, сировинний, функціональний, морфометричний, планіграфічний і навіть палеоботанічний та археозоологічний напрями аналізу [8], що на той час було ледве не унікальним явищем. На цих матеріалах Г. А. Бонч-Осмоловський створив одну з перших типологічних класифікацій палеолітичних знарядь, використавши як основний критерій поділу робочий елемент знаряддя – характерну ділянку його робочого краю.

Зубчасто-виїмчастий характер вторинної обробки в індустрії нижнього шару не залишився поза увагою дослідника, але занадто атиповий, аморфний та примітивний вигляд колекції разом з дотриманням Г. А. Бонч-Осмоловським позицій «еволюційного стадіалізму» не дав йому змоги віднести ці матеріали не лише до доби муст'є, а й навіть до попередньої, ашельської епохи. У стадіальній концепції прямолинійної еволюції давньої людини Г. А. Бонч-Осмоловського нижній шар Кіік-Коби посів місце «аморфної стадії» – початкового етапу розвитку обробки каменю. Його аналоги не обмежувалися відомими на той час домуст'єрськими, ашельськими або дошельськими атиповими індустріями, а простягалися до кам'яних зібрань синантропів з печери Чжоу-Коу-Дянь.

Проте далеко не всі тогочасні археологи погодилися з такими висновками Г. А. Бонч-Осмоловського щодо дуже давнього, домуст'єрського віку нижнього шару грота Кіік-Коба. Так, В. О. Городцов відніс обидва шари стоянки до доби пізнього муст'є [13].

Нові відкриття 1960-х років: Стінка 1 і Білокузьминівка

У післявоєнні роки на території країни розгорнулися широкомасштабні систематичні археологічні роботи. Їхнім наслідком було відкриття в середині 1960-х років ще двох опорних стоянок зубчастого муст'є в протилежних кінцях України: Стінки 1 у Середньому Подністров'ї та Білокузьминівки в Донбасі.

Двохшарову, частково стратифіковану стоянку Стінка 1, розташовану на високій терасі Дністра, досліджував ленінградський археолог М. К. Анісюткін. Початково індустрію Стінки 1 було визначено як зубчасте муст'є з тейякською традицією, що генетично пов'язувало їх із домуст'єрськими атиповими індустріями з території сусідньої Молдавії, особливо з нижніми шарами грота Старі Дуруїтори. Згодом, коли в Середньому Подністров'ї було знайдено подібні до стінківських кам'яні індустрії (здебільшого представлені перевідкладеними матеріалами) – Осипку, Стінку II, Шипот та інші, ці зібрання було об'єднано під назвою «стінківська культура» [2; 3]. Це відповідало домінуючим тоді в археології нижнього палеоліту уявленням про доречність виділення окремих культурних явищ.

Проте зубчастість стінківських індустрій не була їхньою головною ознакою, адже колекції характеризувались наявністю серійних листоподібних наконечників, групою верхньопалеолітичних типів знарядь та своєрідним інвентарем із дзьобоподібними формами. Це відрізняло індустрію стінківської групи пам'яток від зубчастого муст'є Франції, що згодом дало підстави говорити про своєрідний, нетипово муст'єрський варіант регіонального середнього палеоліту.

Розширення джерельної бази та проведені на Стінці 1 геологічні та палінологічні дослідження уможливили створення для «стінківської культури» єдиної лінії розвитку з хронологічними прив'язками. Виходило, що ця культура, утворившись від дуруїторського тейяку, повільно еволюціонувала протягом усієї доби муст'є, найімовірніше, переходячи в місцевий верхній палеоліт. Пізніше ця лінія розвитку дістала назву «стінківсько-дуруїторської єдності» [4].

Стоянка Білокузьминівка теж була початково віднесена її дослідницею Д. С. Цвейбель до зубчастого муст'є. Але вона так само відрізнялася від бордівського варіанта наявністю пластинчастої техніки первинного розщеплення й особливостями вторинної обробки – поширенням способу ядрищного потоншення заготовок. Стратиграфічне положення кам'яних артефактів

і технологічно-типологічна характеристика індустрії дали підстави вважати її фінальнотушевською або перехідною до верхнього палеоліту [30].

Зубчасте мустье України в класифікації кам'яних індустрій В. М. Гладиліна

У процесі накопичення джерельної бази своєрідність тушевських комплексів Східної Європи потребувала створення окремої класифікаційної схеми на зразок бордівської для мустье Франції. Протягом другої половини 1960-х – першої половини 1970-х років таку техніко-типологічну класифікацію інвентарю пам'яток Східноєвропейської рівнини та Криму розробив київський археолог В. М. Гладилін. Як основні критерії дослідник використав хронологічно універсальні, на його погляд, чинники: розмір знарядь, рівень застосування двобічної техніки та зубчастість виробів.

На противагу поділу французького мустье Ф. Бордом, де зубчасті комплекси становили єдиний техніко-типологічний варіант, зубчасті індустрії України були розподілені В. М. Гладиліном на декілька варіантів [11]: мустье зубчасте (Білокузьминівка)¹, мікромустье зубчасте (нижній шар Кіік-Коби)², мікромустье зубчато-двобічне (стінківська група пам'яток). Отже, в класифікації В. М. Гладиліна зубчастий вигляд інвентарю не став підставою для об'єднання зубчастих індустрій України в єдину таксономічну одиницю на кшталт зубчастого мустье Ф. Борда.

Типологічна подібність різночасових зубчастих комплексів з різних регіонів країни могла пояснюватися або їхнім конвергентним розвитком, або походженням від загальної давньої генетичної основи.

У рамках питання заселення території України неандертальцями В. М. Гладилін – прихильник гіпотези європейського напряму розселення давніх популяцій – припускав появу носіїв зубчастого мустье з Центральної Європи або з Балкан [11, с. 149].

Зубчаста примара Закарпаття – чернинська культура Л. В. Кулаковської

На матеріалах Закарпаття в 1980-х роках Л. В. Кулаковською за схемою В. М. Гладиліна

було виділено чернинську культуру (Королеве, I культурний горизонт; комплекс пам'яток Черна, Новоселиця та інші), яка відносилася до варіанта мустье зубчасте. Особливою рисою цього типу індустрії, датованого другою половиною вюрму I – вюрмом II, була вентральна обробка зубчастих знарядь та наявність окремих, своєрідних форм виробів.

Для пам'яток чернинської культури було проведено соціально-виробничу диференціацію, яка дала змогу визначити стоянки-майстерні та стаціонарні поселення [19]. Найближчими її аналогами визнавалися зубчасті пам'ятки Моравії (Шипка та Чортова Діра), віднесені разом з чернинськими комплексами до одного індустріального типу.

Факт підстилання на Королевому культурного горизонту I індустрією пізньопалеолітичного вигляду пояснювався співіснуванням неандертальських носіїв чернинської культури з людьми сучасного типу на фінальному відрізку мустье Закарпаття.

Але згодом сама ж дослідниця скасувала виділену нею чернинську культуру мустье зубчастого, вказавши на окремі випадки знаходження цих матеріалів разом з керамікою доби бронзи [21]. Відсутність розгорнутої аргументації щодо точних причин скасування чернинської культури, яка проіснувала всього лише одне десятиліття, залишило питання наявності зубчастого мустье в Закарпатті відкритим.

Відкриття аналогів індустрії нижнього шару Кіік-Коби в Криму

Довгий час зубчаста індустрія нижнього шару Кіік-Коби виглядала білою вороною серед тушевських комплексів Криму. Її традиційне датування останнім міжльодовиків'ям разом з атиповим виглядом кам'яного інвентарю стали причиною розбіжностей у поглядах дослідників щодо культурної атрибуції пам'ятки, яку визначали як пізньоашельську, тейякську або ранньотушевську.

У 1980-х роках на півострові почали з'являтися схожі матеріали. На багатощаровій стоянці Кабазі II архаїчний вигляд мала рісс-вюрмська індустрія IV шару з нестабільними формами знарядь і нерозвинутою вторинною обробкою, переважно альтернативною [18]. Колекції підйомного матеріалу із зубчастим інвентарем було зібрано Л. М. Тарасовим на місцезнаходженнях поблизу с. Красний Мак Бахчисарайського району. Аналогічною нижньому шару Кіік-Коби визнали загублену ще в 1930-х роках колекцію

¹ Згодом до цього варіанта було додано шипкинську фацію, яка включала зубчасті пам'ятки Закарпаття [12].

² Індустрія нижнього шару Кіік-Коби також була пов'язана з так званим «тейякським» колом пам'яток, але в рамках мустье [9; 12].

місцезнаходження Чорна Терля, яка нагадувала ашельську індустрію [18, с. 33].

Під час повторного дослідження в середині 1990-х років спільною американсько-українською експедицією відомої стоянки Старосілля виявився окремий культурний шар (шар 3), примітивна індустрія якого помітно відрізнялася як від основних, мікоксських матеріалів пам'ятки, так і від інших мустьєрських комплексів Криму [38; 37]. Згодом кримський дослідник Ю. Є. Демиденко пов'язав шар 3 Старосілля з нижнім шаром Кіік-Коби в рамках окремого індустрійного варіанта – зубчастого мустьє [36]. Геологічне датування шару 3 Старосілля кінцем вюрму I (KIS 4, 70 трт) у ході хронологічної кореляції вказаних комплексів дало змогу остаточно віднести індустрію нижнього шару Кіік-Коби до мустьєрського часу.

Період скепсису щодо антропогенного походження зубчастого мустьє України. Переінтерпретація відомих зубчастих індустрій

У зв'язку з поширенням популярності таксономічної схеми Ф. Борда спочатку до зубчастого мустьє відносили всі нововідкриті на територіях колишнього СРСР пам'ятки із зубчастим інвентарем. Однак період «переможної ходи» зубчастого мустьє тривав недовго. Після відомої наради 1974 р. з питань класифікації зубчато-виїмчастих знарядь [1] почали циркулювати ідеї утворення «зубчастості» артефактів унаслідок механічного пошкодження кам'яних сколів. Це нібито підтверджували експериментальні дослідження В. Є. Щелинського, в ході яких людське топтання відщепів призводило до утворення псевдозубчастих знарядь [34].

На таких позиціях перебував відомий археолог М. Д. Праслов, який у 1970-х роках ознайомився з колекцією Білокузьминівки. Він прямо заявив, що зубчастість інвентарю пам'ятки є наслідком перевідкладеності культурного шару, а зубчасті комплекси насправді становлять не окреме культурне явище за доби мустьє, а тип пам'яток з особливим станом збереженості матеріалів [24, с. 103].

Дослідники зубчастих індустрій починають обережно ставитися до використання терміна «зубчасте мустьє» у своїх публікаціях. Зубчастий характер колекцій відійшов на другий план у їхніх культурно-історичних інтерпретаціях. Натомість почали звертати увагу на інші, характерні техніко-типологічні особливості індустрій.

У 1986 р. О. В. Колесник провів повторні розкопки Білокузьминівки. Він позбавив

численну крем'яну індустрію з бузького лесу статусу зубчастої шляхом вилучення зубчастих артефактів з числа виробів із вторинною обробкою як механічно пошкоджених сколів. Акцент у техніко-типологічному визначенні колекції робився на пластинчастому левалуазькому первинному розщепленні й розповсюдженні виробів з ядрищною обробкою, що разом з геохронологічними даними дало змогу віднести Білокузьминівку до кола перехідних індустрій [17]. Було утворено білокузьминівську групу пам'яток, куди, окрім епонімної індустрії, входили комплекси стоянки Шлях у Поволжі й грота Бутешти в Молдові.

Щодо «стінківської культури», то вперше на підпорядковане значення зубчато-виїмчастих виробів у типологічному вигляді цих індустрій вказав львівський дослідник О. С. Ситник, який у кінці 1980-х років відкрив у Середньому Подністрів'ї пилипанську групу пам'яток, на його погляд, аналогічну стінківській. Видаливши зубчато-виїмчасту групу виробів як ефект впливу тафономічних явищ, дослідник наголосив на визначальній ролі в типології цього типу індустрій двобічнооброблених листоподібних наконечників і за цим параметром привернув увагу до зв'язків стінківської групи з мікоком і селетом [25; 29].

Схоже, що ці погляди змусили М. К. Анісютіна переглянути у світлі нових тенденцій своє ставлення до стінківських індустрій, визнавши умовність застосування в цьому випадку терміна «зубчасте мустьє». Натомість він визначив стінківську групу як регіональний своєрідний варіант середнього палеоліту з листоподібними біфасами [5], а згодом відніс до селетоїдного технокомплексу під назвою «преселет типу Стінка» [6; 7].

У 1990-х роках В. М. Степанчук об'єднав рісські, рісс-вюрмські та ранньовюрмські зубчасті пам'ятки Східної Європи в рамках культурного явища під назвою «східний таубах», пов'язавши їх із центральноєвропейським аналогом – низкою мікролітоїдних атипових індустрій домустьєрського часу [39]. До цієї групи потрапили пам'ятки, визначені В. М. Гладилиним як мікромустьє зубчасте, або тейякоїдні середньопалеолітичні комплекси інших дослідників. Таким чином, за хронологічними й морфометричними критеріями зубчасті мустьєрські індустрії України виявились розірваними між пізньоашельським – ранньомустьєрським «таубахом»–«тейяком» і «справжнім» зубчастим мустьє фінальномустьєрського часу, до якого була зарахована лише Білокузьминівка, хоча її комплекс якнайменше відповідав традиційному визначенню зубчастого варіанта Ф. Бордом.

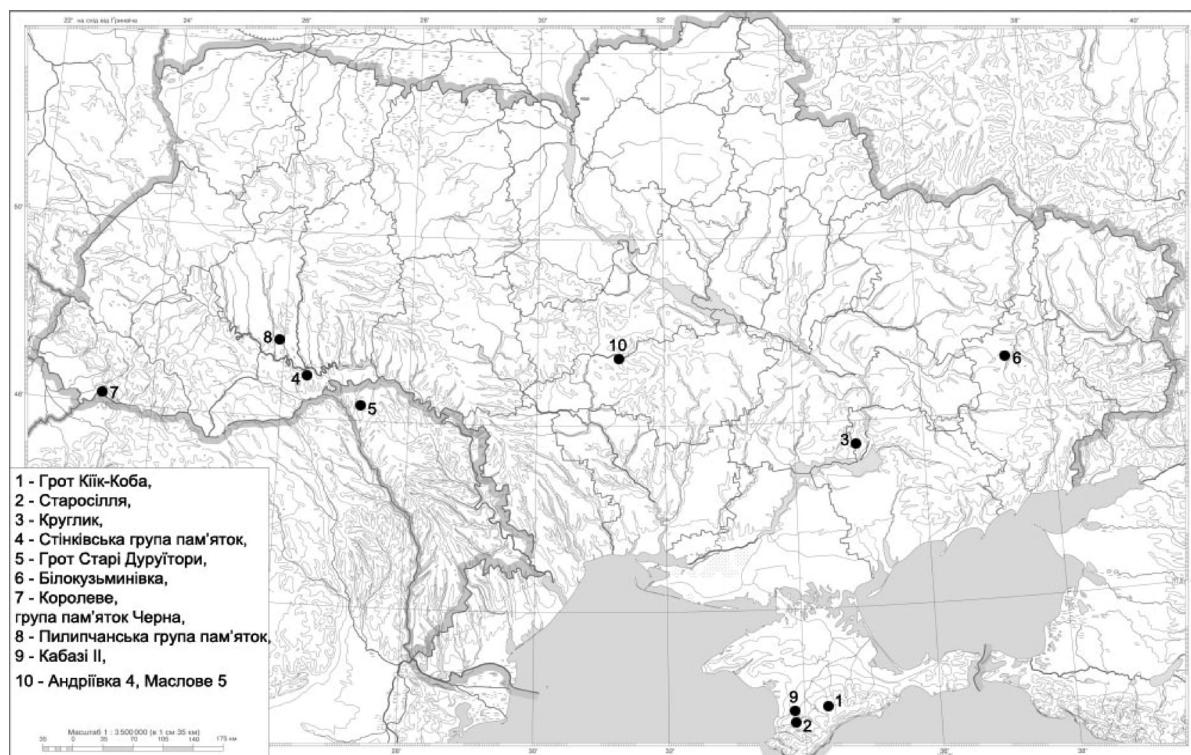

Рис. 1. Карта мустьєрських стоянок зі значною роллю зубчастих знарядь в інвентарі

Культурний шар IV Кабазі II, пов'язаний В. М. Степанчуком зі «східним таубахом», пізніше був визначений як перевідкладений і негомогенний, з механічними пошкодженнями артефактів [32].

Дослідження Андріївки 4

Зубчастий характер комплексу Андріївки 4 відмічався ще першими дослідниками пам'ятки [20; 22], які, однак, уникали застосування терміна «зубчасте мустьє» в її культурній атрибуції. «Архаїчний» вигляд крем'яного інвентарю стоянки дав підстави віднести індустрію до раннього, доюрмського періоду середнього палеоліту [22; 23; 26]. Але ці висновки ґрунтувалися лише на аналізі підйомного матеріалу, бо з початком систематичних розкопок пам'ятки виявилось, що за геохронологічними даними основний (верхній) шар Андріївки 4 належить до доволі пізнього в рамках мустьє часу – 40–30 трт. Попри висловлені сумніви в гомогенності верхнього шару [15], дуже високий рівень поширення зубчастої вторинної обробки разом із загальним нерозвинутим техніко-типологічним виглядом індустрії визначав її як фінальне зубчасте мустьє, наближене до класичного бордівського варіанта [28; 16]. Той факт, що зубчасте мустьє верхнього шару Андріївки 4 датується перехідним

до пізнього палеоліту часом, вказує на вірогідність його співіснування в регіоні з іншими перехідними індустріями, деякі з яких могли належати людям сучасного типу.

Характер зв'язків індустрії верхнього шару з нижнім комплексом, матеріали якого відрізняються в тафономічному й техніко-типологічному плані, наразі остаточно не з'ясований. Незвичні умови залягання їх у відкладах давнього яру заважають чітко визначити роль нижнього шару у формуванні культурних решток стоянки. Хоча його індустрія теж має розвинутий зубчастий вигляд, вона може становити як окреме історичне явище, так і ранній етап в еволюції основного комплексу.

На думку В. М. Степанчука, зубчастий характер вторинної обробки є взагалі властивим для регіонального палеоліту [14, с. 121]. Аналогічними матеріалам Андріївки 4, але більш розвинутого характеру, дослідник вважає колекцію підйомного матеріалу місцезнаходження Маслове.

Сучасні погляди на зубчасте мустьє України

На початку нового тисячоліття факт існування в Україні зубчастого мустьє як окремого типу індустрії визнавався не всіма палеолітознавцями. Поширення скептичного ставлення до антропогенного походження зубчато-виїмчастих знарядь

призвело до обережної оцінки зубчастих індустрій [26] або до виключення їх з аналітичних побудов [32; 33].

В альтернативній класифікації середньопалеолітичних індустрій України В. М. Степанчука, заснованій на критеріях техніки отримання заготовки та стандартизації знарядь, зубчастий

різновид індустрій виділений уже не на підставі переважання зубчато-виїмчастих знарядь, як зубчасті варіанти в класифікації В. М. Гладиліна, а більше через традиційне застосування терміна «зубчата індустрія» до індустрій з аморфним, атиповим інвентарем [26, с. 120–121]. Тому стінківські зубчасті пам'ятки потрапили до іншого

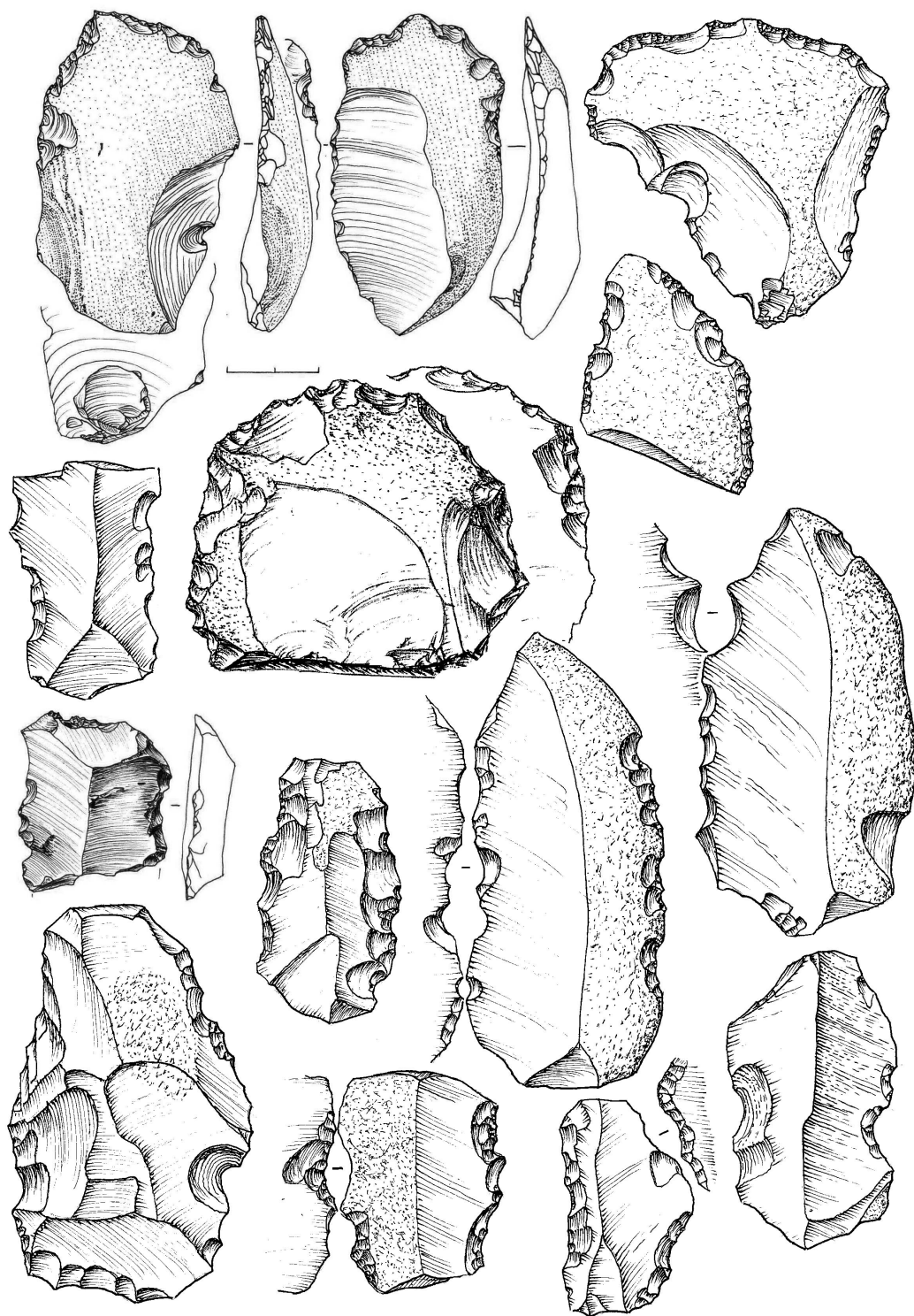

Рис. 2. Андріївка 4. Зубчато-виїмчасті знаряддя з кременю (1–3, 5, 7–11 за Л. Л. Залізняка [28])

індустрійного різновиду, поповнивши пара-мі-
кокський технокомплекс.

Щодо окремих регіонів України, то в Криму,
на відміну від визнання невизначеності місця зуб-
частих індустрій у середньому палеоліті півостро-
ва [32, с. 6], нижній шар Кіік-Коби та шар 3 Старо-
сілля було віднесено до окремого індустрійного

варіанта – зубчастого мустьє [36]. Антропогенна
зубчастість Білокузьминівки заперечується [17],
а індустрія інтерпретується в рамках пластин-
частого технокомплексу [33]. М. К. Анісюткін,
хоча зберіг визнання зубчастого характеру стін-
ківських індустрій, у їхній культурно-історичній
інтерпретації змістив акценти на визначальне

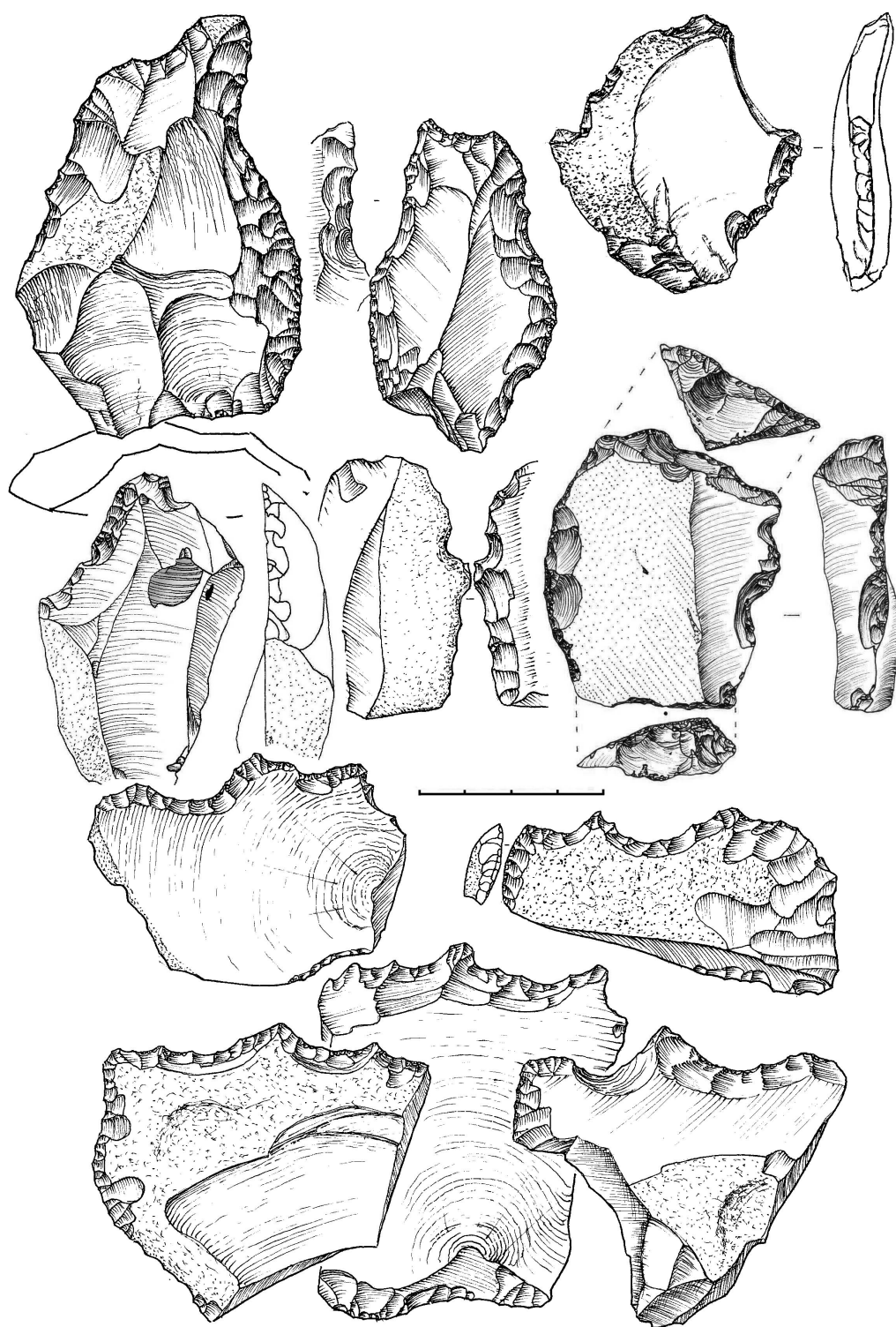

Рис. 3. Андріївка 4. Зубчато-виїмчасті знаряддя з кременю (3–6, 8–14 за Л. Л. Залізняком [28])

значення інших типологічних елементів, зокрема біфасів [6; 7].

На фоні таких неузгодженостей у питаннях класифікації та інтерпретації зубчастих індустрій України важливим є відкриття стратифікованої та геохронологічно датованої мустьєрської індустрії верхнього шару Андріївки 4, яскравий зубчастий характер якої не викликає сумнівів щодо його антропогенного походження. Техніко-типологічна своєрідність комплексу не заважає йому потрапляти в рамки класичного визначення зубчастого мустьє Ф. Борда, тобто бути першою відкритою в Україні пам'яткою такого роду.

Висновки

Періодизація історії досліджень зубчастого мустьє України може бути побудована, передовсім, на інтерпретаційних змінах у сприйнятті цього кола індустрій відповідно до розвитку джерельної бази.

На першому етапі (1920–1940 рр.) дослідження обмежувалося вивченням лише однієї індустрії нижнього шару грота Кіік-Коба³, але на її матеріалах Г. А. Бонч-Осмоловським було закладено підвалини комплексного аналізу палеолітичних комплексів. Не менш важливі наслідки мала перша спроба культурно-історичної інтерпретації зубчастої пам'ятки, яка в подальшому призвела до ототожнення зубчастих аморфно-атипових індустрій мустьєрського часу з поняттям «тейяк», що не зовсім відповідало хронологічному контексту використання цього терміна для епонімного кола пам'яток у Західній Європі. Можливий зв'язок нижнього шару Кіік-Коби з похованням неандертальця вказав на антропологічний тип носіїв зубчастих атипових індустрій.

Після певної перерви, пов'язаної з підготовкою до розгортання археологічних досліджень у післявоєнні роки, настав другий, найпродуктивніший етап дослідження (1960–1980 рр.), під час якого було відкрито основні зубчасті пам'ятки України. Популяризація таксономічної схеми

Ф. Борда сприяла початковому зарахуванню нововідкритих комплексів до зубчастої фації мустьє. Було виділено перші культури зубчастого мустьє, розроблено питання їхнього культурно-історичного розвитку, визначено господарську диференціацію стоянок. Згодом усвідомлення своєрідного техніко-типологічного характеру зубчастих індустрій викликало потребу створення регіональної класифікації зубчастого мустьє.

На третьому етапі (1990–2000 рр.) відбувалася культурно-історична переінтерпретація зубчастих пам'яток України у зв'язку з поширенням ідей щодо невизначальної ролі зубчато-виїмчастої категорії знярядь у техніко-типологічному вигляді індустрій. Причина такого ставлення полягала в скептицизмі до антропогенного походження зубчато-виїмчастих виробів, що за підтримки результатів тафономічних експериментів набував поширення ще з кінця 1970-х років. Руйнація загальної «зубчастої» морфологічної основи комплексів висвітлювала відмінні техніко-типологічні риси окремих індустрій. Прогресивніші, як Білокузьминівка, першими покинули «лави» зубчастого мустьє. Примітивні та атипові повернулися до таких різномірних домустьєрських культурних явищ, як «тейяк» чи «таубах». Деякі було визнано природно пошкодженими колекціями або скасовано через інші причини, як чернинську культуру. Фактично зубчасте мустьє України розвалилося на кілька не пов'язаних між собою індустрій, що взагалі поставило під питання існування «зубчастої лінії розвитку» як окремого культурного явища в середньому палеоліті Східної Європи.

З огляду на перспективність досліджень зубчастих індустрій у нововідкритому регіоні скупчення середньопалеолітичних пам'яток у Центральній Україні, видається доречним говорити про новий етап вивчення зубчастого мустьє України, який починається з відкриття Археологічною експедицією НаУКМА у стратифікованому контексті зубчастого комплексу верхнього шару Андріївки 4 (рис. 2, 3). Віднесення цієї індустрії до класичного зубчастого мустьє, за визначенням Ф. Борда, повертає проблематику до її «коренів», відновлюючи в Україні зубчасту фацію поки що в складі однієї індустрії з чітко визначеним хронологічним і техніко-типологічним виглядом.

³ Хоча в 1946 р. В. М. Даниленком було досліджено зубчасту індустрію середньопалеолітичної стоянки Круглик у Подніпров'ї, її датування в рамках періоду ще більш невизначене, ніж у випадку нижнього шару Кіік-Коби [27].

Список літератури

1. Аникович М. В. Совещание по вопросам классификации и номенклатуры зубчато-выемчатых орудий нижнего палеолита (Ленинград, 1974) / М. В. Аникович // СА. – 1978. – № 3. – С. 303–307.
2. Анисюткин Н. К. Орудия клыковидных форм в раннем и среднем палеолите / Н. К. Анисюткин // СА. – 1973. – № 1. – С. 228–234.

3. Анисюткин Н. К. Раннемустьерское местонахождение Осыпка и некоторые вопросы зубчатого мустье в междуречье Днестра и Прута / Н. К. Анисюткин // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы / Н. К. Анисюткин. – Л. : Наука, 1977. – С. 7–14.
4. Анисюткин Н. К. Итоги изучения среднего палеолита Приднестровья и Северной Молдовы / Н. К. Анисюткин // *Stratum plus*. – 1999. – № 1. – С. 132–148.
5. Анисюткин Н. К. Мустьерская эпоха на юго-западе Русской равнины / Н. К. Анисюткин. – СПб. : Европейский дом, 2001. – 310 с.
6. Анисюткин Н. К. Палеолитическая стоянка Стинка 1 и проблема перехода от среднего палеолита к верхнему на юго-западе Восточной Европы / Н. К. Анисюткин. – СПб., 2005. – 187 с. – (Труды Костенковско-Борщевской археологической экспедиции ИИМК РАН, вып. 2).
7. Анисюткин Н. К. Мустьерская стоянка Кетросы в контексте среднего палеолита Восточной Европы / Н. К. Анисюткин. – СПб. : Нестор-История, 2013. – 172 с. – (Труды Костенковско-Борщевской археологической экспедиции ИИМК РАН, вып. 7).
8. Бонч-Осмоловский Г. А. Грот Киик-Коба / Г. А. Бонч-Осмоловский. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1940. – 226 с. – (Палеолит Крыма, вып. 1).
9. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества / П. И. Борисковский. – [2-е изд., перераб. и допол.]. – Л. : Наука, 1979. – 240 с.
10. Васильев С. А. Г. А. Бонч-Осмоловский и современное палеолитоведение / С. А. Васильев // РА. – 1994. – № 2. – С. 202–207.
11. Гладили В. Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы / В. Н. Гладили. – К. : Наук. думка, 1976. – 230 с.
12. Гладили В. Н. Ранний палеолит / В. Н. Гладили // Археология Украинской ССР : в 3 т. / под ред. И. И. Артеменко. – Т. 1. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 12–54.
13. Городцов В. А. К определению древности мезолитической стоянки в пещере Киик-Коба / В. А. Городцов // ИТОИАЭ. – 1928. – Т. 2 (59-й). – С. 33–38.
14. Давня людина: палеогеографія та археологія / В. М. Степанчук, Ж. М. Матвіїшина, С. М. Рижов, С. П. Кармазиненко. – К. : Наук. думка, 2013. – 208 с.
15. Дослідження палеолітичних місцезнаходжень басейну Великої Вісі у 2004–2008 роках / В. М. Степанчук, Ж. М. Матвіїшина, С. М. Рижов, С. П. Кармазиненко // КДУ. – К. : Шлях, 2013. – Вип. 15 : Найдавніше минуле Новомиргородщини : колективна монографія / за заг. ред. Л. Л. Залізняка. – С. 284–304.
16. Залізник Л. Л. Нова мустьєрська стоянка Андріївка 4 на Кіровоградщині / Л. Л. Залізник, Ю. В. Кухарчук, Т. О. Шевченко // Археологія. – 2014. – № 1. – С. 74–84.
17. Колесник А. В. Средний палеолит Донбасса / А. В. Колесник. – Донецк : Лебедь, 2002. – 294 с. – (АА ; № 12).
18. Колосов Ю. Г. Ранний палеолит Крыма / Ю. Г. Колосов, В. Н. Степанчук, В. П. Чабай. – К. : Наук. думка, 1993. – 224 с.
19. Кулаковская Л. В. Мустьерские культуры Карпатского бассейна / Л. В. Кулаковская. – К. : Наук. думка, 1989. – 128 с.
20. Кулаковская Л. В. Среднепалеолитические памятники лесостепной зоны Украины / Л. В. Кулаковская // Развитие культуры в каменном веке : Международная конференция, посвященная 100-летию Отдела археологии МАЭ : краткое содержание докладов. – СПб., 1997. – С. 53–55.
21. Кулаковская Л. В. Палеолитические местонахождения в районе Королево / Л. В. Кулаковская // АА. – 1999. – № 8. – С. 153–158.
22. Обследование палеолитических местонахождений в бассейне р. Большая Вись в 2004 г. / В. Н. Степанчук, М. П. Сиволап, Д. А. Ветров, П. И. Озеров // Науковий архів ІА НАНУ. – Київ – Черкаси, 2005. – 72 с.
23. Нові дані до вивчення ранніх етапів освоєння території Східноєвропейської рівнини у палеоліті / В. М. Степанчук, С. М. Рижов, Ж. М. Матвіїшина, С. П. Кармазиненко // КДУ. – 2008. – Вип. 11. – С. 23–41.
24. Праслов Н. Д. Ранний палеолит Русской равнины и Крыма / Н. Д. Праслов // Палеолит СССР / под ред. П. И. Борисковского. – Т. 1. – М. : Наука, 1984. – С. 94–135. – (Серия «Археология СССР с древнейших времен до средневековья в 20 томах» : под общей ред. Б. А. Рыбакова).
25. Ситник О. С. Стінківська мустьєрська культура: аналіз та інтерпретація джерел / О. С. Ситник // АА. – 1999. – № 8. – С. 171–192.
26. Степанчук В. Н. Нижний и средний палеолит Украины / В. Н. Степанчук. – Черновцы : Зелена Буковина, 2006. – 463 с.
27. Степанчук В. Н. В. Н. Даниленко и исследования по раннему палеолиту Украины / В. Н. Степанчук // Північне Приазов'я в епоху кам'яного віку – енеоліту : матеріали міжнародної наукової конференції до 100-річчя від дня народження В. М. Даниленка. – Мелітополь, смт Мирне : Кам'яна Могила, 2013. – С. 173–180.
28. Стоянка Андріївка 4 / Л. Л. Залізник, Ю. В. Кухарчук, П. І. Озеров, Т. О. Шевченко // КДУ. – К. : Шлях, 2013. – Вип. 15 : Найдавніше минуле Новомиргородщини : кол. моногр. / за заг. ред. Л. Л. Залізняка. – С. 10–47.
29. Сытник А. Новые памятники стинковской индустрии на Днестре и их культурно-историческая интерпретация / А. Сытник // *Stratum plus*. – 2000. – № 1. – С. 332–350.
30. Цвейбель Д. С. Техника первичного расщепления кремня на стоянке Белокузьминовка в Донбассе / Д. С. Цвейбель, А. В. Колесник // СА. – 1987. – № 1. – С. 5–21.
31. Цвейбель Д. С. Вторичная обработка камня на стоянке Белокузьминовка в Донбассе / Д. С. Цвейбель, А. В. Колесник // РА. – 1992. – № 4. – С. 119–130.
32. Чабай В. П. Средний палеолит Крыма: стратиграфия, хронология, типологическая вариабельность, восточно-европейский контекст : монография / В. П. Чабай. – К. : Шлях, 2004. – 324 с.
33. Чабай В. П. Середній палеоліт Криму: зміст типологічної варіабельності : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія» / Чабай Віктор Петрович. – К., 2006. – 31 с.
34. Щелинский В. Е. К изучению техники, технологии изготовления и функций орудий мустьерской эпохи / В. Е. Щелинский // Технология производства в эпоху палеолита / под ред. А. Н. Погачева. – Л. : Наука, 1983. – С. 72–133.
35. Bordes F. Essai de Classification des industries "moustériennes" / Francois Bordes // Bulletin de la Societe prehistorique de France. – 1953. – Т. 50, № 7–8. – P. 457–466.
36. Demidenko Yu. Crimean Middle Paleolithic / Yuri E. Demidenko // Encyclopedia of Global Archaeology / Claire Smith (Ed.). – Springer Reference, 2014. – P. 1766–1782.
37. Monigal K. The Middle Paleolithic Site of Starosele (Crimea, Ukraine) and its Place in the Eastern European Micoquian / Katherine Monigal and Anthony E. Marks // АА. – 1999. – № 8. – С. 77–90.
38. Starosele and the Starosele Child: New Excavations, New Results / [A. E. Marks, Yu. E. Demidenko, K. Monigal et al.] // Current Anthropology. – 1997. – Vol. 38, № 1. – P. 112–123.
39. Stepanchuk V. N. The Eastern Taubachian: Preliminary Remarks / Vadim N. Stepanchuk // Archeologické Rozhledy. – 1994. – Vol. 46. – P. 533–540.

T. Shevchenko

DENTICULATE MOUSTERIAN OF UKRAINE: HISTORIOGRAPHICAL APPROACH

The research of Denticulate Mousterian in Ukraine passed through two main contrast stages. Firstly, some industries were attributed to denticulate variant of Bordes classification. Then skepticism in anthropogenic nature of denticulates and notches arose. As a result, the industries were reinterpreted and lost their denticulate status. Today only the industry of upper layer of Andriivka 4 can be truly recognized as belonging to Bordes' denticulate facies of Mousterian.

Keywords: Paleolithic, Denticulate Mousterian, Ukraine, Historiography.

Матеріал надійшов 06.05.2015

УДК 903.4“632”(045)

Цеунов І. А.

ВІДКРИТТЯ ТА ПЕРШІ ПОЛЬОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЗИНСЬКОЇ ПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ

У статті йдеться про польові дослідження Мізинської стоянки протягом 1908–1932 рр. Основну увагу приділено еволюції методики досліджень, поглядам дослідників на природу культурного шару пам'ятки. Під час написання роботи залучено значну кількість архівних документів (чернеток, неопублікованих праць дослідників, звітів, фотографій).

Ключові слова: Мізин, палеоліт, мамонтова фауна, шурф, розкоп.

Мізинська палеолітична стоянка відома в усьому світі. Знаковими стали знахідки з Мізина, що були отримані в результаті польових досліджень після Другої світової війни. Польові дослідження початку ХХ ст. менш відомі для широкого загалу. Мізинська палеолітична стоянка в довоєнні часи досліджувалась з 1908 по 1932 рр.

Джерелами досліджуваної теми є архівні документи, неопубліковані праці дослідників Мізинської стоянки першої половини ХХ ст. Архівні документи розкидані між Києвом та Санкт-Петербургом. Дані про дослідження 1908–1916 рр. (під загальним керівництвом

Ф. К. Вовка) містяться в іменному архіві Ф. К. Вовка в Науковому архіві (НА) Інституту археології (ІА) НАН України, а також у фондах Імператорської археологічної комісії в Санкт-Петербурзі. У НА ІА НАНУ, в іменному архіві М. Я. Рудинського збереглися копії звітів за 1912–1913, 1916 рр. З 1912 р. у польових дослідженнях Мізина активно брав участь один зі слухачів Ф. К. Вовка Л. Є. Чекаленко, котрий уже у 1916 р. фактично самостійно здійснив польові дослідження пам'ятки, отримуючи консультації від Ф. К. Вовка телеграфом. Про дослідження Л. Є. Чекаленка можна дізнатись зі справи № 39 архіву Ф. К. Вовка. Збережено особисті